

І. П. Лисенкова

кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та спеціальної освіти
Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини
Вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»

ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З КОГНІТИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті аналізуються та виносяться на розгляд основні теоретичні підходи відносно проблеми емоційного розвитку дітей з когнітивними порушеннями. Визначено, що найефективнішого розвитку емоційна сфера під впливом корекційної-розвивальної роботи досягає у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, особливо це стосується дітей з особливими освітніми потребами. Особлива увага в статті приділяється аналізу психологічних особливостей емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

Постановка проблеми. У сучасній психології проблема формування емоційної сфери особливої уваги набуває в контексті досліджень різних видів діяльності і поведінки особистості (Г. Бреслав, Б. Варданян, Н. Висотська, В. Вілюнас, Дж. Гілфорд, М. Дяченко, П. Зільберман, Є. Ільїн, Г. Крейг, О. Лазурський, М. Левітов, Є. Мілерян, А. Петровський, К. Платонов, В. Пономаренко, Я. Рейковський, С. Рубінштейн, О. Сиротін, П. Сімонов, Л. Славина, П. Фресс, Д. Хебб, Л. Шварц, С. Шехтер тощо); психології дітей дошкільного віку (Д. Ельконін, Н. Каут, А. Кошелева, Л. Стрелкова тощо); шкільного віку (П. Анохін, М. Бернштейн, О. Конопкін, Г. Костюк тощо); в аспекті мотиваційно-сміслової орієнтації дітей (Б. Ананьєв, М. Ланге, А. Маслоу, Casey, Harris, Saarni тощо); системи емоційної регуляції в полі орієнтування, планування, реалізації та контролю в процесі навчально-виховної діяльності дітей (Л. Божович, А. Валлон, В. Давидов, Є. Ільїн, Р. Лазарус, В. Лебедінський, П. Лафренє тощо).

Численними вченими поняття «емоція» розкривається на тлі різних підходів та теорій в зв'язку із термінами «емоція», «емоційність», «емоційні стани» (В. Вілюнас, Б. Додонов, О. Запорожець, С. Рубінштейн, П. Сімонов, О. Чебикін тощо). Розуміння емоцій ускладнюється з причини неоднозначного підходу авторів до розкриття їх змісту (Б. Додонов, П. Сімонов тощо). Термін «емоція» представлений вченими як форма існування і розвитку потреб (С. Рубінштейн), як спосіб орієнтування (П. Гальперін), як суб'єктивний носій мотивації (В. Вілюнас), як «першобачення» (О. Артемьєва, В. Смірнов), як мотиваційно-сміслова орієнтація (О. Запорожець), «висловлюють сенс відображеного об'єктивного змісту» (О. Саннікова [16, с. 123]), як «генетично вихідні по відношенню до інтелекту і волі» (О. Чебикін

[19, с. 36]), як властивості психіки (В. Вітвицький тощо), як процеси (У. Джемс тощо), як стан психіки (Н. Наєнко тощо).

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні проблеми емоційного розвитку дітей з когнітивними порушеннями.

Виклад основного матеріалу. Емоції (від лат. *emovete* – вражаю, хвилюю) – суб'єктивне переживання людиною її ставлення до навколишнього світу і самого себе. Емоції – один із головних механізмів внутрішньої регуляції психічної діяльності та поведінки. В емоціях і почуттях відбивається оцінка значимості для людини. Ось чому емоціям і почуттям надається велике значення. Вони визначають душевне здоров'я, адаптацію, працездатність і успіх всієї життєдіяльності людини. Емоції виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значимість зовнішніх впливів на стан організму. Рівень енергетичної мобілізації чи активації організму, необхідний для здійснення емоційних функцій, забезпечується вегетативною нервовою системою в її взаємодії зі структурами головного мозку. При емоціях відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної і гладкої мускулатури тощо. Емоції людини – це продукт суспільно-історичного розвитку. Вони відносяться до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Серед емоцій виділяють настрій, афект, стрес. Настрій – це тривалий емоційний стан, емоційний фон. У здорової людини настрої зазвичай оптимістичні. Афект – це сильний, слабо контрольований волею, нетривалий стан, що виникає в екстремальних умовах, коли людина не справляється з ситуацією. Стрес – це стан напруги, викликаний перевтомою, невдачами, несприятливими умовами або відносинами. Вкрай важливо для людини вміти ство-

рювати оптимістичний, бадьорий, працездатний настрій, попереджати афекти і контролювати розвиток стресу [2].

За Т. Дудкевич емоції – це психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання людиною життєвого сенсу явищ та ситуацій, що зумовлене відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб людини [4]. Поняття почуття і емоції близькі, але іноді їх варто розрізняти. Існують такі погляди на їх співвідношення:

– вони є синонімами (С. Рубінштейн [15, с. 513–560]);

– почуття – ширше поняття, а емоція лише прояв почуттів (Г. Костюк [10], А. Петровський [13]); так, почуття є стійким поза-ситуативним явищем, а емоції виражають почуття залежно від ситуації й швидко змінюються;

– емоції – ширше поняття, а почуття – вищий рівень розвитку емоцій, який притаманний лише людині (W. McDougall [21]).

Почуття любові, прекрасного, дружби не можна назвати емоціями, оскільки у тварин їх немає. Емоції відзначаються наступними властивостями: 1) якість – це конкретний зміст переживання, який людина розрізняє. Серед приємних якостей вирізняють радість, захоплення, піднесення тощо; серед неприємних – сум, горе, тривогу, страх тощо; 2) полярність – наявність у кожного переживання протилежного за якістю, тобто переживання утворюють між собою антонімічні пари (любов – ненависть; радість – горе); 3) амбівалентність – поєднання у складному почутті елементів полярних переживань (ревності поєднують любов і ненависть); 4) інтенсивність – це сила почуття; 5) тривалість – характеристика стійкості емоцій, періоду їх незмінності в часі (тривалі чи нетривалі); 6) рефлекторна природа – емоції виникають під впливом зовнішніх подразників; 7) фізіологічним механізмом емоцій є діяльність підкоркових нервових центрів – гіпоталамусу, лімбічної системи, ретикулярної формації [12].

У людини провідну регулюючу роль у проявах емоцій та почуттів відіграє кора головного мозку, свідомість. Вищі почуття відображають ставлення особистості до явищ соціальної дійсності, вони є результатом формування в умовах навчання та виховання. Рівень особистісного розвитку людини оцінюється за тим, якою мірою їй властиві ці почуття. Вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, праксичні та інтелектуальні. Моральні почуття відображають стійке ставлення людини до інших та до себе, до суспільних явищ і норм (любов, заздрість, відповідальність, совість, чемність). За допомогою цих почуттів людина оцінює вчинки інших, регулює взаємини із ними. Естетичні – відображають ставлення особистості до явищ прекрасного та потворного (насо-

лода, захопленість, огида). Почуття прекрасного викликають гармонія побудови, звучання, рухів; симетрія, пропорційність у явищах природи, предметах побуту й мистецтва. Індивідуальні особливості естетичних почуттів називають естетичним смаком. Найвищий рівень естетичних почуттів становлять гумор, почуття трагічного, комічного, які безпосередньо пов'язані з моральними почуттями й стосуються краси людських взаємин. Праксичні – це переживання людиною свого ставлення до різних видів діяльності (радість успіху, сумління, натхнення). Іноді їх об'єднують з моральними, оскільки діяльність є також соціальним явищем. Вони виникають у діяльності й залежать від її організації та умов. Позитивні емоції викликає творча, самостійна діяльність. Робота з примусу викликає відразу. Інтелектуальні – відображають ставлення особистості до пізнавальної діяльності (сумнів, здивування, впевненість, інтерес). Виконують важливу роль у навчанні та в науковій діяльності [4].

Значний інтерес до проблеми емоційної сфери прослідковується в різних наукових течіях, таких як біхевіоризм (Е. Даффі [20], Д. Ліндслі, Е. Торндайк, Д. Уотсон тощо); гуманістична психологія (А. Маслоу, Г. Оллпорт тощо); психоаналіз (А. Адлер, З. Фрейд). Насамперед це пов'язано з альтернативністю розуміння терміну «емоції» та «емоційний розвиток» в різних науково-теоретичних підходах й окремих концепціях [7], [9].

С. Максименко зазначає, що емоції та почуття органічно пов'язані між собою, але за своїм змістом і формою переживання вони не тотожні, адже емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності, а почуття – це специфічно людські, узагальнені переживання ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких зумовлює позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість, сум, гнів, сором тощо [11]. Поділяючи точку зору науковця, О. Чебикін додає, що емоційна сфера є інтегрованим утворенням, до складу якого входять не лише емоції, почуття, але й емоційні стани, та визначає їх як специфічний вид психічного стану, вияв емоційного явища у формі настрою, афекту, пристрасності, фрустрації, стресу [18, с. 5].

На цей час немає чіткого визначення поняття «емоційна сфера». На думку Є. Львіна, емоційна сфера особистості – це багатогранне утворення, у яке окрім емоцій входять багато інших емоційних явищ, зокрема: емоційний тон, емоційний стан (емоції), емоційні властивості особистості, акцентована вираженість яких дозволяє говорити про емоційні типи особистості, емоційно стійкі відношення (почуття), і кожне з них має достатньо чіткі диференціюючі ознаки [8, с. 11].

Не зважаючи на різноманітність поглядів, більшість вчених емоційну сферу розглядають як

одну із основних регуляторних систем, що забезпечує активні форми життєдіяльності організму (П. Анохін [1], В. Вілюнас [3], К. Ізард [6], Є. Ільїн [8], С. Рубінштейн [15], П. Симонов [17] тощо).

Емоційна сфера дитини розглядається, таким чином, як одна з базових передумов загального психічного розвитку, як ядро становлення особистості дитини [5], як один із фундаментальних внутрішніх чинників, що визначають психічне здоров'я дитини і становлення її початково здорової психіки.

Якщо відчуття, сприймання, мислення людини відображають властивості, закономірності предметів, речей та явищ, то в переживаннях людини відображається її ставлення до предметів, явищ, подій дійсності, залежно від того, як ці предмети задовольняють або не задовольняють потреби людини. Емоція – це оцінка у формі переживання інформації про зовнішній та внутрішній світ, яка надходить у мозок [14, с. 5].

Психологічні дослідження емоційної сфери дітей з особливими освітніми потребами, а особливо дітей з порушеннями когнітивної сфери стає все актуальнішим, адже доведено, що на розвиток інтелектуальних здібностей особистості великий вплив здійснюють і емоції, позитивні та негативні, які супроводжують корекційно-розвивальну роботу з дитиною. До категорії дітей з порушеннями когнітивної сфери відносять дітей з інтелектуальними порушеннями, з порушеннями розумових функцій, з олігофреніями та із затримкою психічного розвитку. Всі зазначені категорії дітей мають порушення не лише пізнавальної сфери, а й емоційно-вольової. Особливо психолого-педагогічну корекцію емоційного розвитку зазначеної категорії дітей краще здійснювати у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Фізично дитина у цьому віці розвивається досить рівномірно. Водночас відбуваються значні зміни у розвитку і роботі центральної нервової системи. Аналітико-синтетична діяльність кори великих півкуль головного мозку ускладнюється. Дозрівання кори головного мозку має велике значення не лише для становлення стриманості у прояві емоцій, контрольованості і осмисленості поведінки. Кора має велике значення як організатор всієї діяльності нервової системи. І тому з її дозріванням створюються умови для удосконалення емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями [7].

Діти з когнітивними порушеннями, порівняно з однолітками, що нормально розвиваються, в меншій мірі можуть стримувати свої емоції. Це пов'язано з тим, що «у них кора головного мозку не в повній мірі дозрівання і тому вона ще не в змозі адекватно стримувати підвищену активність підкоркових структур. Взаємовідношення між корою та підкорковими структурами, які влас-

тиві дорослим, встановлюються лише у віці приблизно 10–12 років» [4, с. 20–22].

Діти з порушеннями когнітивної сфери емоційно вразливі. Відбувається диференціація сором'язливості, яка виявляється в реагуванні на людину, думка якої має значення для них. Розвивається почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на приниження їх гідності, й позитивне емоційне переживання за визнання їх позитивних особистих якостей. Розвитку моральних почуттів – дружби, товаришкості, гуманності – сприяє перебування дітей у колективі, об'єднаному спільною навчально-виховною діяльністю. Розвивається почуття симпатії, важливе для утворення малих груп, з яких складаються колективи [5].

Перебудова емоційно-мотиваційної сфери, яка відбувається у дітей з когнітивними порушеннями на межі дошкільного та молодшого шкільного періоду, не обмежується появою нових мотивів і зрушеннями, перестановками в ієрархічній мотиваційній системі дитини. У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань, особистісного розвитку в дошкільному віці. В кінці дошкільного дитинства намічається усвідомлення дитиною своїх переживань. А у молодшому шкільному віці на основі усвідомлених переживання утворюють стійкі афектні комплекси. Саме тому діти з когнітивними порушеннями потребують чіткої та логічно побудованої корекційно-розвивальної роботи в період дошкільного та молодшого шкільного дитинства.

Висновки. Якщо звернутися до наукових досліджень, присвячених проблемі емоцій, то можна відзначити деякі традиції, що склалися в самих підходах до вивчення проблеми емоцій. Такими традиціями, зокрема, стали посилення на незначну кількість досліджень в цій області (дійсно, в нашій країні кількість наукових досліджень в області емоцій вельми поступалася числу робіт, виконаних в будь-якому іншому напрямі психології); посилення на теоретичну неопрацьованість проблеми (порівняно, наприклад, з численними теоретичними розробками і науковими підходами в області пізнавальних процесів); посилення на відірваність багатьох досліджень в області емоцій від запитів практики навчання, виховання, життя загалом.

Без сумніву, ці посилення відображали ситуацію, що склалася. Але водночас це віддзеркалення було далеко не повним і не враховувало ряду обставин. Одна із обставин, що перешкождала розгортанню психологічних досліджень емоцій на всіх етапах, полягає в самій природі емоційних процесів, що заявляють про себе суперечністю між уявною ясністю і доступністю емоційної сфери для наукового вивчення, з одного боку, і результатами такого вивчення, що розчаровують, з іншого.

Література:

1. Анохин П.К. Эмоции. Психология эмоций. Состав.: Ю.Б. Гиппенрейтер, В.К. Вилюнас. М.: Изд-во МГУ, 1984. 209 с. (16)
2. Бровяков В.П., Кудрявцева Л.И., Пуригин П.П. Функциональные элементы валеологии. К., 2003. 450 с. (3)
3. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. М.: Изд-во МГУ, 1976. 142 с. (17)
4. Дуткевич Т.В. Загальна психологія: Теоретичний курс. К., 2014. 322 с. (4)
5. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т. 1. Психическое развитие ребенка. М.: Педагогика, 1986. 320 с. (21)
6. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2012. 464 с. (18)
7. Изотова Е.И., Никифорова Е.В. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 288 с. (11)
8. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. 2-е изд. СПб: Питер, 2013. 783 с. (15) (19).
9. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Либідь, 2007. 256 с. (12)
10. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1988. 302 с. (6)
11. Максименко С.Д., Соловйenko В.О. Загальна психологія. К.: МАУП, 2000. 256 с. (13)
12. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей. Наука і освіта. 2002. № 5. С. 42–44. (9)
13. Петровский А.В., Брушлинский В.П. Общая психология: Учебник для студентов пед. ин-тов. М.: Просвещение, 1986. 68 с. (7)
14. Пісоцький В.П., Горянська А.М. Емоційно-вольова сфера особистості: Навчально-методичний посібник для студентів педагогічних вузів. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 63 с. (22)
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с. (5)
16. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс, 1995. 364 с. (1)
17. Симонов П.В. Эмоции и воспитание. Вопросы философии. 1981. № 25. С. 39–48. (20)
18. Чебыкин А.Я. Управление эмоциональным состоянием учебно-познавательной деятельности. Психологическое обеспечение АСОУ. Одесса, 1986. 66 с. (14)
19. Чебыкин А.Я., Мельничук И.В. Генезис эмоциональных особенностей у детей разного возраста и пола. Одесса: ЮНЦ АПН Украины, 2004. 147 с. (2)
20. Duffy E. The concept of energy mobilization. Psychological Review, 1951, P. 30–58. (10)
21. McDougall W. An introduction to social psychology. London, Methuen, 1923. 184 с. (8)

Лисенкова И. П. Проблема эмоционального развития детей с когнитивными нарушениями

В статье анализируются и выносятся на рассмотрение основные теоретические подходы относительно проблемы эмоционального развития детей с когнитивными нарушениями. Определено, что наиболее эффективного развития эмоциональная сфера под влиянием коррекционно-развивающей работы достигает в старшем дошкольном и младшем школьном возрасте, особенно это касается детей с особыми образовательными потребностями. Особое внимание в статье уделено анализу психологических особенностей эмоциональной сферы детей с когнитивными нарушениями.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональная сфера, ребенок, психология эмоциональной сферы.

Lysenkova I. P. The Problem of Emotional Development of Children with Cognitive Impairments

Main theoretical approaches to the problem of emotional development of children with cognitive impairments are presents in the article. It is determined that the most effective development of emotional sphere under the influence of corrective-development work reaches in the senior preschool and junior school age, especially for children with special educational needs. Particular attention is done to the analysis of the psychological peculiarities of the emotional sphere of children with cognitive impairments.

Key words: emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.